

sökta grav, varför det är för tidigt att yttra sig om huruvida det finska inslaget på Kvarnbacken är ett undantag eller om man kan vänta sig nya fynd av detta slag.

I slutkapitlet upptar Kivikoski till behandling flere av de problem som häftar vid den yngre järnålderns bosättnings- och kulturhistoria på Åland. Viktiga för en lösning av frågan om vad som hände på Åland då de yngsta gravarna på 900-talet upphör, är de rektangulära högarna med skelettgravar. De belyser 1000- och 1100-talens dåligt kända bosättningshistoria på Åland. Nya aspekt på detta dunkla skede får vi säkert efterhand som materialet växer. T.ex. Dreijers undersökningar i Kvarnbo Kohage i Saltvik är viktiga i detta avseende.

Till sist. Bokens typografi är utsökt god och planschererna, komponerade av fru Toini Erkola, förträffliga. Några ornamentala detaljer som t.ex. pl. 7: 21 och 16: 1 skulle man dock gärna ha sett även tecknade, en obetydlig detalj i detta exempel på en sällsynt forskarnit som under de senaste åren presterat bl.a. Suomen esihistoria och Finlands förhistoria.

Torsten Edgren

NIILO VALONEN: Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne*, 133. Helsinki 1963. 598 s., 628 ill.

Under de senaste åren har några omfattande monografier i nordisk etnologisk byggnadsforskning utkommit. Prof. Ilmar Talve publicerade 1960 undersökningen »Bastu och torkhus i Nordeuropa», den följdes 1961 av verket om de nordosteuropéiska riorna. Fähuset i Finland har behandlats av dr Asko Vilkuna (1960). År 1963 trycktes prof. Niilo Valonens digra arbete om de finska boningsstugorna som baserar sig bl.a. på det material som inkommit till Nationalmuseum sedan 1956, då Etnografiska avdelningen inledde ett landsomfattande insamlingsarbete med hjälp av ett frivilligt medarbetarnät.

Centraltemat i avhandlingen är klarläggandet av ursprungsstadierna för de väsentliga boningsrummen *pirtti*, *pertti* (boningsrum utan kokhård och bakugn el. boningsrum där mat kokas och bröd bakas) och *tupa* (boningsrum där mat kokas och bröd bakas), därmed sammanhänger eldstäderna, varför i ett stort avsnitt (370 s.) redogörs för ugnstyperna, ugnens delar samt ugnarnas läge: den inrökande stugugnen, riugnarna, utomhusugnen, stugugnen med skorsten.

Det framgår, att *pirtti* och *tupa* till sina typer och funktioner har bestämda utbredningsområden: *pirtti* 'boningsrum där det icke kokas o. icke bakas' uppträder på ett sydvästfinskt område (Eg. Finl., Sat., Tav.) samt i bet. 'boningsrum där man kokar och bakar' på ett nordfinskt område, *pertti* i sistnämnda bet. i Gränskairelen, *tupa* vanligen 'boningsrum vari kokas och bakas' i det övriga Finland. Det centrala boningsrummet *pirtti* är på det sydvästfinska området kombinerat med en stuga (pakaritupa) vari kokas och bakas, på det nordfinska området (samt övre Sat.—v. Tav.) med en gäst- och sovstuga (*tupa*). Med *tupa* som centralt boningsrum har åter varit förenad en annan stuga: pakaritupa, toistupa, finl.sv. anderstuga, framstuga (i s. Kar. *pirtti*) med mångsidig användning. Vidare behandlas de andra stugrummen i boningshuset: den karelska hörnstugan, stugan som en fortsättning på farstun, förstugan, sidkammarsstugan i mell. Öb., sidstugan i nedre Sat., den avskilda gavelstugan samt den övre stugan i tvåvåningsbyggnader. Till stugor utom själva boningshuset, men dock inom gårdsgruppen, hör en enskild stuga: ruokatupa, pakaritupa, renkitupa, de typiskt västfinska sytningsstugorna samt finl.sv. bagarstuga, lillstuga. Beträffande bastun är att märka, att den i sydv. Finl., s. Tav. och mell. Öb. benämnes 'pirtti', fastän ordet dock är i utdöende.

Ortnamnens betydelse som vittnesbörd om bebyggelse av olika slag har tidigare observerats av bl.a. Frödin. Valonen understryker redan i inledningen, att ortnamnen

väsentligt bidrar till förståelsen av reliktområden och andra faktorer som inverkar på åldersbestämningen. Förf. anför ett rikt material av ortnamn i vilka pirtti (pertti) och tupa ingår, i avsnittet om ugnarna åter namn med kiuas, pätsi och uuni.

I ett intressant kapitel behandlas den långsamma övergången från rökstuga till stuga med rökutgång. Förf. publicerar tvenne statistiker, fr. 1824—1827 och fr. 1880 som visar beståndet rökstugor i procent av samtliga boningsbyggnader (länsvis o. sockenvis).

Av rökugnar finns två stamformer. Den ena är staplad av stenar, den är öppen upptill så att röken stiger upp mellan stenarna (fi. kiuas). Den andra rökugnsformen, den slutna, har igenmurat tak, röken strömmar ut genom ugnsmynningen, vanligen finns rökgångar (uuni). Båda stamformerna uppvisar flere typer, vilkas utbredning, delar och särformer ingående behandlas. — Av slutna ugnar med hårdbänk finns det tre huvudtyper: en västlig med låg bänk, som har motsvarigheter i estniska, skånska och västnorska rökugnar, en savolaxisk-karelsk hög ugn med utsprång (sammanh. med ugnsrätterna på området) samt en karelsk hög ugn med lådbänk (kolpitsa).

I riugnarna återspeglas förhållandena betr. stugugnarna, de är nästan alltid rökugnar, antingen öppna (kiuas) eller slutna med rökgångar (uuni). De öppna riugnarna har en västlig utbredning: Åland, Eg. Finl., Nyl.-Borgåtrakten, v. Tav. o. Sat., sparsamt i Sav. o. no. Kar., vidare i Öb. De slutna ugnarna åter uppträder på ett sammanhängande område som omfattar östra och norra Finland. Kiuas kallas riugnen i södra Västfinland — ordets huvudområde motsvarar ungefär området för den öppna stenugnen, det betecknar mestadels denna typ. Uuni åter är riugnens vanligaste namn i östra och inre Finland, alltså inom området där den slutna ugnen är huvudform.

Utomhusugnens intressanta utbredning sammanställer författaren med de medeltida bosättningsrörelserna. Ugnen (pätsi, pätti — bev. äv. i ortnamn) förekommer dels i södra Västfinland och dess medeltida kolonisationsområde: södra och mellersta Öb., dels (och med samma typer) i västra Nordfinland där ett annat medeltida västfinskt utmarksområde fanns. Däremot saknas den nästan fullständigt i området mellan Pattijoki och Kemi älv, det medeltida karelska området. Att kulturgränserna förblivit oförändrade förklaras av att utomhusugnen, som ju hör samman med primitiva nybyggarbostäder, icke är expansiv.

Stugugnen med skorsten kan vara försedd med hårdbänk (den öppna spisen, ugnen med härd + bakugn, ugnen med sidbänk) eller sakna härd. Den öppna spisen kom att intränga i boningsrummen endast på det område där brödbakningen försiggick i ett annat rum, d.v.s. på pirtti-pakariområdet fr. Sat. till v. Tav. Till härdugnen hör både härd och bakugn. Den har uppstått då bakugn och öppen spis sammanbyggts i en ugnskonstruktion. Utförligt behandlar förf. de olika härdugnstypernas utseende och utbredning, det inbördes sambandet och tidsföljden. Den sydvästhöga stugugnen utan härd, som icke har någon entydig motsvarighet utom Finland och som förutsatte ett stort rum där det icke bakades el. kokades, har sin utgångspunkt i den höga rökugnen utan härd, inflytande från kakelugnen spåras.

Arvet från rökugnarna framträder särskilt tydligt i den gränskarelska ugnens olika delar. Sockeln är i ö. Finl. högre än i v. Finl. där härden haft stor betydelse som kokplats.

I ett centralt avsnitt behandlar Valonen de olika förutsättningar för ugnens utveckling som å ena sidan pirtti-pakariområdet (Sat., v. Tav. och fi. Västerb.), å andra sidan tupaområdet (det övriga Finl.) erbjöd. På det förra området fanns det ugnar dels i bagarstugan, dels i bonings-arbetsstugan (pirtti), en mångfald typer har därför uppstått. Pirtti var det bättre boningsrummet, dess ugn fanns blott för värmens skull, den saknade härd. På tupaområdet, där alla vardagsarbeten förlades till ett och samma rum, behövde man samtidigt såväl bak- och eldningsugn som också kokhärd och mot denna enda ugn i boningsstugan riktade sig också de estetiska kraven. Seden att baka utanför boningsrummet i utomhusugn

kan på vissa håll ha förebild i herrgårdarna, som ju hade särskilda bagarstugor, men utomhusugnarna representerar i sin helhet ett äldre kulturskikt än de västerifrån inkomna bagarstugorna. Det är betecknande, att då 1637 en bagarstuga omtalas i samband med Kumogård den bär utomhusugnens gamla namn 'pätsi'. Kombinationen *pirtti*-hushållstupa har sedan gammalt hört till bonings-skicket i såväl Tornedalen som Kumo älvdal, den återgår på medeltida tradition. Med detta hushållningssystem sammansmälte den yngre bagarstugan och i systemets kölvatten höll sig reliktföreteelsen utomhusugnen.

Betr. ugnens placering och mynningens riktning är att märka, att den icke är fast på det område där *pirtti* bevarats i dialekterna (v.o.no. Finl.). I dörröppningsvrån med mynningen mot dörren står ugnen däremot alltid på det område där *tupa* är det vanliga namnet på boningsstugan, som parallellform finns denna placering där rum benämnda *tupa* och *pirtti* förekommer jämsides (v.o.no. Finl.). Förf. är benägen att häri se ett gammalt kausalsammanhang: tvenne traditioner, olika till art och ålder, den ena urspr. sammanhängande med *pirtti* (växlande placering), den andra urspr. med *tupa*. Ugnens läge (i dörröppningsvrån med mynningen mot bakväggen) i Sydkarelen där ock ordet *pirtti* sparsamt bevarats motsvaras av placeringen i trakten kring Ule älv, Karelen medeltida kolonisationsområde.

Klarläggandet av benämningarna på ugnen och dess delar dialektgeografiskt och etymologiskt är av avgörande betydelse då själva rökugnstypernas ursprung utreds. I en översikt behandlas de skandinaviska lånorden: *arina*, *holmi*, *hormi*, *horni*, *muuri*, *pankko*, *uuni*, *vidare* orden *kiuas*, *ludaslauta* och *pätsi*. Det slaviska lånordet *pätsi* betyder i Nordkarelen 'stugugn', det är dock möjligt att ordet i tiden liksom i v. Finl. betecknat utomhusugn men försvunnit samtidigt med själva ugnen. I Sydkarelen och Savolax är *kiukaa* och *uuni* de gamla huvudbenämningarna på rökugnen i stugan ävensom på den slutna ugnen i *rian*.

I en översikt över rökugnarna anknyts till motsvarande typer i Baltikum samt arkeologiska fynd i Staraja Ladoga. Vidare behandlas nomenkaturen, att märka är att den ordsfatt som hör samman med den slutna ugnen hos östersjöfinnarna huvudsakligen är av främmande (skand., germ., ry.) ursprung, östersjöfinskt är däremot *kiuas*, den öppna ugnen. De västfinska och estniska slutna ugnarna har talrika överensstämmelser sinsemellan, de har ock gemensamma beröringspunkter med skandinaviska och mellaneuropeiska ugnar, språkliga faktorer tyder på att de var för sig övertagits från germanskt håll (lånorden tyder på tidig medeltid), förhållandet till rökugnarna i Östalporna berörs också.

Det karelska ordet *kolpitsa* (< ry. *golbets*) har antagits vara skandinaviskt lån i ryskan (isl. *golf*, *hvílu-golf* bl.a. 'rummet mellan två pelare i förhist. hallbyggnad') liksom ry. *šomnyš(a)* 'rummet mellan ugn och bakvägg' (isl. *svefnhús*). Detta belyses av de äldsta fynden i Staraja Ladoga (600—800 e.Kr.) där man påträffat rester av halliknande timmerbyggnader, med eldstad i mitten och två pelarrader som delar rummet i tre skepp. Med liknande rum kan ock orden *karsina* (ry.), *ahentausta*, *perämaa* och *lattia* (germ.) till sin betydelse förknippas. Av fynden framgår hursom under 900-t. eldstaden småningom flyttas till ett hörn samt hur då rummet blir mindre endast de av pelarna bevaras som stöder ugnskonstruktionen, samt hur *kolpitsa*-mellanrummen blir kortare för att slutligen sammanfalla med ugnsbänkarna.

Sammanfattningsvis konstaterar förf. att *pirtti* urspr. varit benämning på boningsrummet i östra Finl. (kvarlevat i det karelska kolonisationsområdet mellan Pattijoki och Kemi älv) och västra Finl. I de finl.sv. dialekterna är 'pörte' icke känt. Några direkta uppgifter om rökstugor hos finlandssvenskarna har ju enligt Nikander icke heller påträffats. Ordet har speciellt betecknat rum med stenugn (*kiuas*), ugnens läge har växlat. *Pirtti* är förmodligen slaviskt lån fr. ca 600—1 100 (ry. *pert* 'bastu' — betydelsen bevarad i västfi. dial.).

Uppenbarligen har det i ett visst tidsskede hört tre olika eldställen till det finska huset stenugnen i pirtti, bakugnen (pätsi) och den låga härden i kåtan.

Boningsrummet *tupa* (< stuba, sv. stuga) har i sig förenat bostad, kök och bagarstuga: det har därför i regel haft både bakugn och kokhård. Ordets förekomst i Sav. och Kar, är en följd av västlig expansion. Det gamla kännetecknet för tupa har varit just den slutna, rökugnen (uuni), snarast bakugnen med rökgång och hård, ugnsplaceringen (i hörnet) är fast. Tupa har således varit en rökstuga med ugn med rökgångar. Till det finsk-estniska området kom sålunda en utvecklad boningsstuga. I fynden från Staraja Ladoga framgår det hur på 900-t. ett mindre rum med eldstad i hörnet vinner insteg, vid samma tid uppträder hushållsstugan (stofa) i Skandinavien. Antingen har tupa inträngt vid slutet av varjagertid eller under 1000—1100-t. då det gotländska inflytandet på handeln österut tillväxer, köpmännen har på sina fasta handelsplatser vid Finlands kuster haft stugor och förrådshus byggda efter germansk skick. Då i huset endast fanns ett huvudboningsrum hade man att välja mellan stenugnsporte (pirtti)-utomhusugn-kokkåta och hårdugnsstuga (tupa)-sommärkokhydda, i större delen av Finland segrade tupa, särskilt i de medeltida kolonisationsområdena i Sav., Öb. och Nyl. I södra Västfinland upptogs rummet som hushållsrum (> bagarstuga el. gäststuga) och kombinerades med pirtti. Varför vann tupa insteg i den gamla kulturprovinsen Eg. Finl. i motsats till Sat. ? Valonen antar, att boskicket hos den svenskspråkiga grannbefolkningen här och på de talrika herrgårdarna i denna landsända — enl. min åsikt snarast dock herrgårdarna — tjänat som förebild.

Prof. Valonen påpekar i inledningen till sitt verk, att forskningen, då äldre skriftliga källor och arkeologiska fynd tills vidare föreligger blott sparsamt, endast kan föras framåt genom ytterst noggrann analys av det material som bevarats. Härpå är hans undersökning om stugorna, ur vilken jag här endast kunnat anföra axplock, ett fångslande exempel. Det rika materialet, som lätt kunde bli svårt att överblicka, görs åskådligt och exemplifieras i de talrika teckningarna, fotografierna och kartorna. Verket bekräftar Ränks konstaterande, att vår äldre kulturhistoria i alla dess olika utvecklingsstadier i husbyggnadskulturen framträder mera tydligt än inom något annat område. Metodiskt är boken lärorik: den noggranna analysen av typer och funktioner, den omsorgsfulla prövningen av äldre teorier förenas med ett beaktande av kulturområden av olika art och ålder, historiska bosättningsförhållanden, varigenom tidfästning och kronologi erhålls, ekonomiska, geografiska samt etymologiska-ordgeografiska faktorer till en central undersökning inom den viktigaste sektorn av finländsk allmogebyggnadsforskning.

Bo Lönnqvist

JEKABS OZOLS, Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanowo-Kultur. *Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 4.* Walter de Gruyter & Co. Berlin 1962. 96 S., 46 Tafeln, 1 Karte.

Eine der schwierigsten Fragen der jüngeren Steinzeit Europas ist zweifellos der Ursprung der sog. Streitaxkulturen. Viel hat man darüber geschrieben und ausinandergelungene Ansichten darüber vorgebracht, und viel wird man noch darüber schreiben. Die einen haben die Frage als Ganzheit behandelt, die anderen in räumlich engerem Rahmen. Den Ursprung der Erscheinung hat man bald in Osteuropa, bald in Westeuropa, bald in Nordeuropa gesucht. Alle Auffassungsweisen hat man begründet oder wenigstens zu begründen versucht, aber keine einzige hat in ihrer Gesamtheit als zutreffend erwiesen werden können.